

СЕКЦІЯ 1 СУДОВА ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

УДК 343.3

DOI 10.32999/ksu2663-2713/2019-8-1

ЧИ ВИРІШИТЬ ПРОБЛЕМИ БОРотьБИ З КОРУПЦІЄЮ ДЕКРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПРОВОКАЦІЇ ПІДКУПУ?

Гуйван П.Д., к. ю. н.,
заслужений юрист України, докторант
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У роботі проведений науковий аналіз питань, пов'язаних із законністю та суспільною оцінкою такого оперативного заходу, спрямованого на боротьбу з корупцією, як проведення контрольованих негласних оперативних дій. Досліджено зміст і спрямованість окремих вчинків у межах таких ОРЗ. Розглянуто проблематику відмежування законної оперативної діяльності від вчинків, що охоплюються поняттям злочинної провокації. Вивчено доктринальні напрацювання стосовно можливості кваліфікації в окремих випадках «законної провокації». Проаналізований міжнародний досвід регулювання цього питання.

Ключові слова: контрольований вплив, законність провокації, корупція.

В работе проведен научный анализ вопросов, связанных с законностью и общественной оценкой такого оперативного мероприятия, направленного на борьбу с коррупцией, как проведение контролируемых негласных оперативных действий. Исследовано содержание и направленность отдельных поступков в пределах таких ОРМ. Рассмотрена проблематика отграничения законной оперативной деятельности от поступков, которые охватываются понятием преступной провокации. Изучены доктринальные наработки по возможности квалификации в отдельных случаях «законной провокации». Проанализирован международный опыт регулирования данного вопроса.

Ключевые слова: контролируемое влияние, законность провокации, коррупция.

Guyvan P.D. WILL THE PROBLEM OF FIGHTING CORRUPTION SOLVE THE DECRIMINALIZATION OF BRIBERY PROVOCATION?

The paper conducted a scientific analysis of issues related to the legality and public assessment of such an operational event aimed at combating corruption, such as the implementation of controlled, secret operational actions. The problem of distinguishing legal operational activities from actions covered by the concept of criminal provocation is considered. Studied doctrinal developments on the possibility of qualification in some cases of “legitimate provocation”.

As a general rule, the provocative actions of an official, as a result of which the subject commits acts of corruption, the intention for which was not previously formed, are considered criminal in all civilized countries. In this regard, the paper examines the issue of the punishability of such operational actions that may qualify as a bribery provocation. It is noted that the national legislator chose an intermediate position: on the one hand he introduced criminal liability and similar actions committed by an official, including law enforcement agencies (Art. 370 of the Criminal Code), on the other – the current legislation contains a number of fuses to eliminate or substantially reduce liability participants of similar crimes.

The article points out that corruption crimes as a phenomenon and, in particular, bribery as their bright manifestation, have a considerable difficulty in identifying and preventing it. Therefore, it seems quite justified operational activities in which the person carrying out operational investigative activities, externally performs the role of initiator of a specific corruption offense. Under such circumstances, provocation is often the only possible way of exposing corruption, stopping illegal activities,

and preventing the commission of new, more serious crimes. Therefore, such provocative acts is a very effective way to fight corruption. But at the same time, such actions must necessarily be related to the legislation regulating the procedure and grounds for conducting operational-search activities. To solve these problems, the application of the practice of the European Court of Human Rights, which has developed the established criteria for such a distinction, is an effective way. According to them, the intervention cannot be considered unlawful, if this did not exceed the limits of proper conduct on the performance of an operational controlled event. The actions of law enforcement officers in the framework of an operational experiment or the commission of a crime “under control” cannot be considered as a provocation of giving a bribe if they are valid or reliable facts, or after a statement by the victim, against whom an official committed a criminal assault (soliciting a bribe), or in fact there was such a demand. These methods are used to expose and detain a criminal at the crime scene.

Key words: *controlled influence, legality of provocation, corruption.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства все більше уваги приділяється питанням запобігання та протистояння корупційним злочинам. Ці негативні прояви проникли в усі сфери життя сучасної України, вони не лише негативно впливають на економічний і соціальний розвиток держави, а й сприяють зменшенню її авторитету в міжнародній спільноті. Вони зазіхають на основи державної влади, порушують нормальну управлінську діяльність державних і комунальних органів та установ, підривають довіру до їхньої роботи. Усе це прямо чи побічно перешкоджає економічним процесам, знищує конкуренцію, породжує протекціонізм і кумівство й, зрештою, деформує правосвідомість громадян, створюючи в них уявлення про можливість задоволення особистих і колективних інтересів шляхом підкупу посадових осіб. Найбільш поширеним і небезпечним є хабарництво. Саме цей злочин є показовим проявом корупційної діяльності.

Задля реалізації завдання щодо найбільшої ефективності правоохоронних процесуальних заходів збирання інформації про подібного роду злочини та злочинців, а також з метою запобігання злочинним діянням і припинення їх у разі, коли вони вже тривають, національне законодавство нашої держави, як і більшості інших, запровадило правовий механізм негласного контролю. Зокрема, у ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» санкціонована можливість участі в корупційній оборудці оперативного працівника «під прикриттям». Подібні спо-

соби оперативної діяльності вже давно позитивно зарекомендували себе в провідних країнах світу, де вони сприяють подоланню найбільш небезпечних кримінальних загроз. До розкриття злочинів, зокрема корупційних, таємні агенти долучаються доволі часто. Наприклад, завдяки негласним слідчим діям в окремих країнах розкривається 85% тяжких злочинів. При цьому в США результати таких дій визнаються доказами в суді в 95% випадків [1].

Водночас як окремі фахівці, так і низка суспільних діячів висловлюють застереження щодо законності й гуманності подібних дій правоохоронців, з огляду передовсім на гуманістичні засади принципів і методологій здійснення правосуддя. Указується, що досить широке застосування негласних засобів оперативно-розшукової діяльності може призвести до свавілля, перевищення посадовими особами своїх посадових повноважень, суттєвого обмеження конституційних прав та інтересів осіб, щодо яких використовується вищезгаданий метод боротьби з корупцією. У низці випадків суб'єктивними факторами, що детермінують такі наслідки, можуть бути нерозуміння й пряме ігнорування законодавчих вимог, низький професійний рівень, моральна деформація особистості, яка бере участь в оперативно-розшуковій діяльності, що особливо показово в умовах недосконалого механізму відомчого контролю та прокурорського нагляду, які притаманні національній правовій системі.

Окрема увага в цьому контексті має приділятися такому виду оперативних

заходів, як провокація. Не секрет, що саме за допомогою провокації досягається найкращий результат у виявленні хабарництва. Але наскільки законним, обґрунтованим і гуманним є такий слідчий оперативний захід? Які правові наслідки отриманої в подібний спосіб інформації та чи є вона доказовим матеріалом під час розгляду конкретної судової справи про кримінальну відповідальність за корупційні злочини? Практика показує, що провокація є найбільш проблемним і малодослідженим явищем, пов'язаним із корупційними злочинами. На рівні доктринальних досліджень і в площині судового правозастосування методика й організація виявлення та оцінювання таких діянь ще не розроблені належним чином, а практичний інструментарій їх співвідношення з диспозицією правомірного оперативного вчинку не набув усталеного вигляду. Також має враховуватися соціально-правове громадське усвідомлення, яке значною мірою визначає суспільну оцінку провокації підкупу. Саме цей аспект, що за великим рахунком визначає доцільність та ефективність правового опосередкування відповідних відносин, уже постав на перший план під час вирішення питання юридичної регламентації допустимості провокації як явища. Отже, актуальність питання очевидна. Вона зумовлена не тільки необхідністю теоретичного осмислення цієї проблеми, а й потребами практики. Необхідно розкрити сутність провокативних дій, виробити чіткі критерії їх відмежування від правомірної оперативної діяльності, виявити механізм і виробити конкретні пропозиції щодо законодавчого врегулювання та практики правозастосування останніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджують антикорупційну діяльність правоохоронної системи загалом і конкретно в царині застосування спеціальних методів негласного контролю під час проведення слідчих дій, варто відзначити таких учених, як В.Я. Тацій, Л.В. Багрій-Шахматов, Д.Г. Заброта, В.С. Зеленецький, О.Г. Кальман, Н.А. Домашенко,

Н.А. Єгорова, С.М. Клімова, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, С.М. Радачинський, С.А. Сандаковський, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, М.А. Погорецький, С.С. Рогульський та ін. Однак стрімкий розвиток суспільних відносин зумовлює необхідність коригування правової надбудови, що регламентує поведінку учасників відповідних правоохоронних дій, а отже, і їхню оцінку як судами, так і громадянським суспільством. Особливої уваги при цьому потребує додаткове дослідження правової природи провокації під час здійснення антикорупційної діяльності, позаяк останнім часом відповідна практика напрацьована на рівні міжнародного правозастосовного органу – Європейського суду з прав людини.

Постановка мети. Недостатність наукового опрацювання цієї проблеми на національному рівні й відсутність відповідних наукових рекомендацій щодо оцінювання ролі, значення та наслідків провокативних дій зумовили необхідність цього дослідження. Напрацювання відповідних позицій і висновків на базі аналізу конкретних правових ситуацій є метою праці.

Виклад основного матеріалу. Термін «провокація» (лат. *provocatio*) застосовується в різних сферах життєдіяльності: дипломатії, медицині, військовій справі та юриспруденції. Це дія або низка дій, які мають на меті викликати реакцію тих, кого провокують. Як правило, вони проводяться з метою штучного створення складних обставин або негативних наслідків для тих, кого провокують. Суб'єкт, що здійснює провокацію, називається провокатором. У юридичній діяльності під провокацією розуміється підбурювання, спонукання окремих груп, організацій до дій, які можуть спричинити за собою тяжкі наслідки. Найбільш часто вона пов'язується з діяльністю правоохоронних органів. У різних суспільствах, різних легіслатурах нині існують неоднакові підходи законодавця не тільки до розуміння провокації злочину, а й допустимості застосування таких методів. Одні з них характеризуються тотальною забороною

на вчинення подібних дій, інші запровадили лише формальну заборону на цю діяльність спецслужб де-факто ефективно використовуючи такі методи. Разом із тим відомі й випадки законодавчого дозволу на використання методу провокації (так звана правомірна провокація). Найбільш широко та результативно ця методологія застосовується в США. Наприклад, кримінальне законодавство деяких штатів в окремих випадках дає можливість кадровим співробітникам спецслужб впроваджуватися в операцію як співучасник. При цьому закон розрізняє правомірну й неправомірну провокацію, регламентуючи порядок поведінки оперативного співробітника, аби уникнути наслідків неправомірності провокативних дій. У цьому сенсі параграф 40.05 статті 40 Кримінального кодексу (далі – КК) штату Нью-Йорк, який називається «Залучення в «пастку», встановлює, що «в будь-якому переслідуванні за посягання стверджуваним захистом є те, що обвинувачений скоїв заборонене поведіння в силу того, що його спонукав або підбурював до цього публічний службовець або особа, яка діє спільно з публічним службовцем, яка прагне здобути докази, спрямовані проти нього, з метою кримінального переслідування, якщо способи отримання доказів були такими, що створили значний ризик того, що це посягання вчинено особою, в іншому разі не схильною його зробити. Спонукування або підбурювання до вчинення посягання означає активну поведінку або підбурювання. Поведінка, якою просто надається особі можливість зробити посягання, не становить залучення в «пастку» [2]. Як бачимо, законодавчо передбачено систему критеріїв правомірності провокації, законодавством установлена можливість провокувати осіб, схильних до вчинення злочину.

Досить неоднозначним є також суспільне сприйняття такої потреби, як правомірна провокація корупційного злочину, з огляду на досягнення конкретних і вагомих результатів у царині антикорупційної діяльності. В окремих випадках громадськість досить толе-

рантно сприймає заклики політиків і керівників правоохоронних структур до легітимізації провокацій корупційних злочинів. Наприклад, позитивно оцінені заклики Верховного прокурора Чехії Марії Бенешової, котра публічно запропонувала один із найдавніших способів боротьби з корупцією, а саме провокацію. Усе дуже просто: до чиновника приходять агент, пропонує хабар за певну службу, чиновник хабар кладе в кишеню, чим і підписує собі вирок, так як схоплений на місці злочину. Але не все так просто, як видається. Сьогодні чеські закони не дозволяють використовувати провокацію в антикорупційній діяльності. Щось подібне використовується в боротьбі з розповсюджувачами наркотиків. Але існує одна особливість. Поліцейський може наркотики в дилера купити, але ні в якому разі не має права сам наркотики пропонувати. Точно так само, згідно з чеськими законами, агент не може запропонувати хабар [3]. Суспільна думка в Україні також схиляється до підтримки юридичної легітимізації провокації підкупу в межах оперативно-розшукової діяльності з розкриття, припинення корупційних злочинів і запобігання їм [4; 5]. Особливо така позиція укріпилася після відомого конфлікту між НАБУ та ГПУ, коли остання розкрила працівників бюро, що працювали «під прикриттям».

Неоднозначною є позиція із цього приводу науковців, що переймаються вказаним питанням. Так, деякі вчені пропонують включити до кримінального законодавства таку дефініцію, як «правомірна провокація», і надати правове тлумачення її змісту, порядку застосування та визначити наслідки подібного застосування [6, с. 34–35]. У цьому контексті пропонується розширене коментування диспозиції відповідної статті КК, яка запроваджує відповідальність за провокацію підкупу з метою подальшого викриття учасника корупційної оборудки. На думку таких дослідників, провокацією можна визнати лише такі дії, як підкидання предмета мовби хабара в кабінет (робочий стіл) посадової особи або інші маніпуляції, спрямовані на те, щоб

вручити (шляхом обману, насильства або введення в оману) предмет мовби хабар з метою здійснення безпосередньо за цим «затримання на гарячому» й «викриття». Контрольована ж пропозиція хабара посадовій особі співробітниками правоохоронних органів має бути дозволена не тільки у зв'язку з перевіркою заяв про вимагання хабара, а й в інших випадках. Співробітникам підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю й корупцією в роботі не варто боятися проявляти ініціативу у виявленні хабарників [7, с. 80].

Дійсно, корупційні злочини як явище й, зокрема, хабарництво як їх найяскравіший прояв мають значну проблематичність виявлення та припинення. Отже, цілком виправданими виглядають оперативні заходи, в ході яких особа, котра здійснює оперативно-розшукову діяльність, зовні виконує роль ініціатора конкретного корупційного злочину. За таких обставин провокація часто є єдино можливим способом викриття корупції, припинення протиправної діяльності, недопущення вчинення нових, більш тяжких злочинів. Тож подібні провокативні вчинки є досить ефективним способом боротьби з корупцією. Але при цьому подібні дії обов'язково мають співвідноситися із законодавством, яке регулює порядок і підстави проведення оперативно-розшукової діяльності [8, с. 83]. Саме такий підхід дасть змогу широко використовувати оперативне впровадження в організовані злочинні групи з метою їх подальшого затримання та викриття в скоєному.

Водночас провокативні дії посадової особи, внаслідок яких суб'єкт учиняє корупційні дії, намір на які попередньо не був сформований, у всіх цивілізованих країнах визнаються злочинними. Важлива роль у цьому питанні відводиться караності таких оперативних вчинків, які можуть кваліфікуватися як провокація підкупу. Тут національний законодавець обрав проміжну позицію: з одного боку, він запровадив кримінальну відповідальність за подібні дії, вчинені службовою особою, у тому числі правоохоронних органів (ст. 370 КК України),

з іншого – чинне законодавство містить низку запобіжників щодо усунення або істотного зменшення відповідальності учасників подібних злочинів. Так, за правилом ст. 43 КК України, не є злочинним вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка, відповідно до закону, виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою запобігання злочинній діяльності чи розкриття їх злочинної діяльності. Кримінальна відповідальність у таких випадках може наставати лише в разі вчинення умисних особливо тяжкого або тяжкого злочинів, пов'язаних із насильством над потерпілим, заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю або настанням тяжких наслідків. Суб'єктами відповідальності може бути як штатний працівник правоохоронного органу, так й особа, яка на законній конфіденційній основі співпрацює з правоохоронцями. Крім того, за зазначені дії не може бути призначено довічне позбавлення волі, а максимальний розмір перевищувати половину найбільш суворого виду покарання. У такий спосіб законодавець намагається встановити баланс між суспільною потребою посилення боротьби з корупцією та охороною приватних прав конкретної людини.

Як відомо, одержання хабара без попередньої домовленості неможливо. Подібна домовленість із хабародавцем може відбутися як задовго до отримання предмета неправомірної вигоди, так і водночас із її отриманням. Якщо домовленість не відбудеться, то корупційний злочин не станеться [9, с. 103]. Коли в процесі домовленості бере участь оперативний співробітник чи пов'язана з ним особа з метою подальшого викриття злочинного посягання, важливо, щоб їхні дії перебували в рамках законної поведінки, не переходячи ту межу, яка її відділяє від провокації. Виходячи з диспозицій чинних національних правових актів, це доволі часто важко визначити. Варто погодитися з окремими дослідниками проблеми, що законодавчі приписи, за ідеєю спрямовані на протидію провокації, нині, навпаки, слугують

мінімізації кримінальної відповідальності за одержання неправомірної вигоди. Особливу невизначеність має словосполучення «щоб потім викрити того, хто пропонував». А штучність створення доказів учинення злочину є оціночною ознакою, і визнання таких доказів як штучно створених або фактично існуючих залежить від різних суб'єктивних чинників, у тому числі, зокрема, від рівня посадового становища особи та її зв'язків. Зрештою, на практиці досить важко змодельювати ситуацію, коли особа, що здійснює провокацію, переслідує вказану в законі мету виключно як кінцевий результат своєї діяльності [10, с. 4].

За загальним правилом, відсутність згоди посадової особи на отримання неправомірної вигоди може виражатися в прямій відмові взяти запропонований предмет, в обуренні, вираженому посадовою особою, виклику свідків, подачі заяви в органи влади [11, с. 50]. Але часто відмова є показовою, неявною та спрямованою на продовження подальшого діалогу. Наполегливість з боку псевдоконтрагента за різних обставин може оцінюватися судом неоднозначно. Власне, будь-які активні дії під час проведення оперативного заходу стосовно посадовця, у якого відсутнє бажання на вчинення злочину й стосовно якого не зафіксовано факт його згоди на отримання хабара, свідчать про несформований у нього злочинний намір, а також про наявність ознак порушення законності під час проведення ОРЗ – провокації. Але чинне процесуальне законодавство України не дає можливості визначення того, був намір в особи на скоєння корупційного злочину, який він спочатку приховував, чи він був сформований унаслідок протиправного впливу оперативного співробітника.

Для вирішення вказаних проблем дієвим способом є застосування практики Європейського суду з прав людини, який напрацював усталені критерії подібного розмежування. Так, у Рішенні від 26 травня 2016 року у справі «Баннікова проти Росії», заява № 18757/06, Європейський суд з прав людини вка-

зує таке. Суспільний інтерес не може слугувати виправданням для застосування доказів, отриманих у результаті підбурювання з боку поліції, оскільки ці докази із самого початку піддали б обвинуваченого ризику остаточного позбавлення права на справедливий розгляд. За свою велику прецедентну практику Європейський суд розробив поняття провокації злочину з метою його викриття, що порушує п. 1 ст. 6 Конвенції, на відміну від застосування законних агентурних методів під час розслідування кримінальних справ. Європейський суд постановив, що використання особливих методів ведення слідства, зокрема агентурних, не може саме по собі порушити право на справедливий розгляд. Ризик підбурювання з боку співробітників міліції, викликаний зазначеними методами, означає, що їх використання має бути суворо регламентовано. Проводячи розмежування між законним проникненням оперативного співробітника та підбурюванням до вчинення злочину, Європейський суд вивчає питання, чи змушували заявника до скоєння злочину. Він указує, що відмова органів, які здійснюють слідчі дії, від зайняття пасивної позиції здійснена для того, щоб їхні дії асоціювались із поведінкою, яка передбачає їхню ініціативу до вступу у зв'язок із заявником, для чого вони повторювали свою пропозицію, незважаючи на первісну відмову заявника, наполегливо кваплячи його, піднімаючи ціну вищу за середню [12, п. 34, 35, 47].

Натомість втручання не може вважатися незаконним, якщо при цьому не перевищено межі належної поведінки щодо здійснення оперативного контролюваного заходу. Дії співробітників правоохоронних органів у рамках оперативного експерименту або вчинення злочину «під контролем» не можуть розглядатися як провокація давання хабара в тому випадку, якщо вони діють або за достовірними фактами, або після заяви потерпілого, щодо якого з боку посадової особи мало місце злочинне зазіхання (вимагання хабара), або за фактом відбулося таке вимагання. Ці методи

використовуються з метою викриття й затримання злочинця на місці злочину [13, с. 48]. Із цього приводу Європейський суд з прав людини вказує таке. Не було жодних доказів того, що заявник заздалегідь учинив будь-які злочини, зокрема злочини, пов'язані з корупцією. Проте ініціатива у справі була взята S, а приватна особа, яка, коли зрозуміла, що заявник вимагає хабара, щоб досягти сприятливого результату у його справі, поскаржилася в поліцію. Згодом поліція звернулася до заступника генерального прокурора, який санкціонував симуляцію кримінально-каранного діяння, надавши імунітет від кримінального переслідування SS в обмін на отримання доказів стосовно підозрюваного. Оскільки SS володів підтримкою поліції для суттєвого фінансового стимулювання заявника, а також наданими нею технічними засобами для запису розмови, є очевидним те, що поліція впливала на хід подій. Тим не менше, Європейський суд не вважає, що роль поліції була надмірною, враховуючи її обов'язок здійснювати перевірки на скарги про вчинення злочинів, а також необхідність припинення руйнівних наслідків корупції серед суддів, відповідно до принципу верховенства закону в демократичному суспільстві. Він також вважає, що поліція слугувала як визначальний фактор. Вирішальною в цій справі була поведінка SS і заявника. У зв'язку із цим Європейський суд визнає, оцінивши обставини справи, що поліція, так би мовити, «приєдналась» до злочинної діяльності, а не спровокувала її. Отже, дії поліції, скоріше, знаходились у межах оперативної роботи, а не були провокаційними, що призвело б до можливого порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Пункт 1 ст. 6 Конвенції буде дотримано, якщо заявник міг ефективно порушити питання про підбурювання. Як уже зазначалося Судом, існували чіткі вагомі причини розпочати розслідування після того, як S зв'язався з поліцією. Установлено, що S не має особливих відносин із заявником, із яких можна зробити висновок, що він не мав прихованих мотивів, денонсуючи заявника. Модель

була законно задумана й уведена в дію. Більше того, це було адекватно під наглядом прокуратури, навіть якщо б судовий нагляд був би більш доречним для такої завуальованої системи розслідування [14, п. 37–39].

Висновки. З викладеного можемо резюмувати, що декриміналізація провакації підкупу не на часі, натомість потрібне більш ретельне регламентування цієї сфери регулювання. Українське національне законодавство з питань регламентування правомірної поведінки працівників правоохоронних органів під час проведення оперативно-розшукових дій і відмежування їх від вчинків, що становлять незаконну провакацію злочину, нині не визначено, а судова практика в цій царині потерпає від значного суб'єктивізму оцінок. Для вдосконалення правового регулювання в цій сфері необхідно адаптувати міжнародні напрацювання до національної правової системи. Зокрема, варто надати диспозиції ст. 370 КК України юридичної певності, а в процесуальній площині проведення відповідних ОРЗ «під прикриттям» має бути забезпечене належним і дієвим судовим контролем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Григор'єв І.В. Санкціонований хабар. Коли таємний агент стає провокатором і перетворюється на злочинця. URL: https://zib.com.ua/ua/print/131568-koli_tаемniy_agent_stae_provokatorom_i_peretvoryuetsya_na_zl.html (дата звернення: 10.01.2019).
2. Кримінальний кодекс штату Нью-Йорк. URL: <http://avalon-law.ru/?p=406> (дата звернення: 10.01.2019).
3. Провокация как способ борьбы с коррупцией / Радио Прага. URL: <https://www.radio.cz/ru/rubrika/radiogazeta/provakaciya-kak-sposob-borby-s-korrupciej> (дата звернення: 10.01.2019).
4. Провокация взятки: как это нужно прописать в законах. URL: <http://argumentua.com/stati/provakatsiya-vzyatki-kak-eto-nuzhno-propisat-v-zakonakh>, (дата звернення: 10.01.2019).
5. Більшість українців підтримують метод провакації хабара для боротьби з корупцією. URL: https://dt.ua/UKRAINE/bilshist-ukrayinciv-pidtrimuyut-metod-provakaciyi-habara-dlya-borotbi-z-korupciyeyu-279455_.html (дата звернення: 10.01.2019).
6. Аникин А.А. Ответственность за взятничество по новому УК. *Законность*. 1997. № 6. С. 32–35.

7. Мишин Г.К. Борьба со взяточничеством: некоторые направления совершенствования уголовной политики. *Уголовное право*. 2000. № 3. С. 75–80.
8. Котин В.П. Провокация взятки (к проблеме совершенствования законодательства). *Государство и право*. 1996. № 2. С. 82–87.
9. Поздеева О.С. Некоторые проблемы квалификации взяточничества. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 1. С. 101–106.
10. Гаухман Л.Д. Коррупция и коррупционное преступление. *Законность*. 2000. № 6. С. 2–6.
11. Александрова И.А., Шевелев А.В. К вопросу о пересмотре границ между провокацией взятки и оперативным экспериментом. *Вестник МВД России*. 2007. № 1. С. 46–52.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Баннікова проти Росії» від 26 травня 2016 р., заява № 18757/06. URL: <https://minjust.ru/ru/press/news/bannikova-bannikova-protiv-rossiyskoy-federacii-zhaloba-no-1875706> (дата звернення: 10.01.2019).
13. Истомин А.Ф., Лопаткин Д.А. Провокация или избобличение преступника? *Законность*. 2005. № 3. С. 47–49.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Мілінісне проти Литви» (Milinienė v. Lithuania) від 24 червня 2008 р., заява № 74355/01. URL: http://en.tm.lt/dok/Miliniene_v_Lithuania_JUDG.pdf (дата звернення: 10.01.2019).